

А. А. Кізлова

УДК: 94(477-25):2

**ОБЛАШТУВАННЯ ПРОСТОРУ НАВКОЛО МОЩЕЙ
СВЯТИХ У ПЕЧЕРАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
ЯК СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ З БОГОМОЛЬЦЯМИ
(кінець XVIII — перші десятиліття XX ст.)**

В статті поставлено за мету через свідчення про комунікацію навколо святих охарактеризувати їхніх хранителів.

Ключові слова: Київ; Києво-Печерська лавра кінця XVIII — перших десятиліть XX ст.; мощі; комунікація; богомольці.

В статье поставлена цель через свидетельства о коммуникации вокруг святых охарактеризовать их хранителей, а именно: реконструировать организационную деятельность насельников Киево-Печерской лавры по устройству пространства для коммуникации вокруг лаврских святых мощей в конце XVIII — первых десятилетиях XX вв.

Ключевые слова: Киев; Киево-Печерская лавра конца XVIII — первых десятилетий XX вв.; мощи; коммуникация; богомольцы.

The article deals with the creation of environment around the holy relics in the caves of Kyiv Pechersk Lavra during late 18th — first decades of 20th ct. This environment is examined as a method of communication between monks of Lavra and believers. The aim of this article is to estimate the sacred objects keepers, including the reconstruction of Lavra habitants organizational activity devoted to sacred environment adaptations to communication near the relics.

The abbot and the monks of Kyiv Pechersk Lavra tried to provide unimpeded access of believers to the sacred objects. They also promoted, that there were some eloquent details near earthly remains of saints in caves. Such details would not only underline the honouring in monastery but also confirm the presence of donors and report, who exactly rests in a that or other shrine. Using some details of holy relics or their environment the sacred objects keepers propagandized correct from orthodoxy point actions and suppressed some inadvisable moments. They also cared of safety and maintainance of sacred objects, in particular from damages from a contact with numerous believers.

Keywords: Kyiv; Kyiv Pechersk Lavra during late 18th — first decades of 20th ct.; holy relics; communication; believers.

Простір навколо об'єкта шанування справедливо вважається осередком комунікації між богомольцями, «хранителями» святого місця та самою святинею [62, с. 119], тому важливо з'ясувати, які умови створювало найближче оточення святині для комунікації навколо неї. В цьому контексті промовистими є місце, яке відвели святині у храмовому сакрумі, а також зміст, яким наповнили її речове середовище. Важливими соціальними сторонами оформлення простору навколо святинь є те, наскільки при цьому намагалися забезпечити потреби богомольців (доступ, інформування). Дослідження проблеми дасть повніше уявлення про те, як представники визначеного храму офіційно позиціонували свої шановані об'єкти «назовні», які сторони морального, духовного і господарського життя служителів Церкви проявлялися в ставленні до святинь.

Київ традиційно був найважливішим духовним центром усієї Русі, «символічним фокусом» у межах «символічного ядра» її території [49, с. 56–57]. В місті час від часу з'являлися нові святині, деякі набували все більшого значення (так, 1762 р. Печерських святих було визнано загальноросійськими [35, с. 17]). Оскільки в Києво-Печерській лаврі шановані святині концентрувались особливо щільно, вона заслуговує стати об'єктом окремого дослідження.

Натомість в історіографії (якщо розглядати роботи, присвячені кінцю XVIII — початку XX ст.) переважно досліджувалося паломництво до святинь Києва, а не те, як їх сприймали місцеві мешканці, зокрема й служителі Церкви. Шанування ікон і реліквій у православ'ї розглядають передусім російські науковці. Так, Кіра Цеханська в статті «Почитание мощей святых и могил подвижников благочестия: истоки и современные формы» конспективно наводить ранньохристиянську історію побутування мощей у храмі та їхнього шанування, виділяє особливості сприйняття цих святинь у руському, а згодом і російському, православ'ї. Окремо простежується історія шанування могил іще неканонізованих подвижників [58], однак усе це — на російських матеріалах [Докладніше див.: 18, арк. 11–23]. У статті, спеціально присвяченій речовому середовищу київських святинь, облаштування печер згадується лише побіжно [19]. Короткі згадки про середовище навколо мощей у Ближніх і Дальніх печерах є в атеїстичних історичних розвідках [2; 33; 48], у сучасних довідково-краєзнавчих роботах [35; 41; 45], висококваліфікованих мистецтвознавчих працях з історії ікон у печерах та формування печерних інтер'єрів [24–26]. Отже, щодо мощей святих у Києво-Печерській лаврі, діяльність її настоятеля і братії з шанування цих святинь комплексно не досліджувалася.

Тож мета статті — через свідчення про комунікацію навколо святинь охарактеризувати їхніх хранителів, а саме: реконструювати діяльність на-

сельників Києво-Печерської лаври з обладнання простору для комунікації навколо святих мощей у Близьких та Дальніх печерах у кінці XVIII — перших десятиліттях ХХ ст. Гробниці свв. препод. Антонія і Феодосія, а також мироточиві глави потребують окремого дослідження, тому не розглядаються.

Суттєву частину джерельної бази становлять довідники, описові історичні роботи, путівники по Києво-Печерській лаврі та по Києву, іноді — ілюстровані [1; 10–13, 16; 17; 23; 28; 34; 36–38; 43–47; 51–53; 55–57; 60; 63]. Їхні автори, розглядаючи заснування та попередні етапи розвитку Лаври, вдаються до аналізу подій та їхнього пояснення і тлумачення. Втім, стосовно сучасного її стану обмежуються переліком та описом святинь і пам'яток (маючи на меті, особливо у випадку з путівниками, зорієнтувати богомольців). Довідкові дані є також у збірках сказань про свв. угодників Печерських [22; 39; 54] та в теоретичній праці про нетління мощей [31]. Зі згаданих джерел можна залучити інформацію щодо розміщення реліквій, про те, як служителі Церкви організовували матеріальний простір та розподіляли обов'язки навколо них на період укладення праць. При цьому перш за все ці дані свідчать про аспекти облаштування простору, помітні стороннім, або принаймні ті, про які дозволено комусь повідомляти.

Ці «відкриті» характеристики можна верифікувати за допомогою спогадів і записок мандрівників [5; 8; 9; 14; 20; 21; 30; 40; 59; 61], перехідної між згаданими групами джерел праці [15], зображень, створених у досліджуваній період [27, с. 34–39; 29; 42, с. 79; 50], майнових описів [3; 4; 32] та їх переказів [6]. Загалом для розкриття обраної теми джерельна база достатньо репрезентативна.

За просторовим розміщенням на тлі Лаври виділяються мощі святих у Близьких та Дальніх печерах, котрі встановлювались як у печерних церквах, так і обабіч печерних коридорів [17, с. 12, 29; 21, с. 45–48; 31, с. 56; 63, с. 274]. Тож суто до простору храмів ці реліквії (окрім мощей св. Варлаама у Варлаамівській церкві [4, с. 132]) прив'язані не були.

Під час дискусії з Лаврою про те, де мають спочивати мощі св. Євфросинії Полоцької, полоцька сторона зазначала, що не всі прочани можуть їм уклонитися, бо ті «находяться вь дальнихъ пещерахъ боковой галереи, вь которую не вѣсѣмъ богомольцамъ доступень входъ...» [7, л. 2 об.]. Наскільки доступ і справді був ускладнений, окреме питання, бо джерело досить упереджене. Втім, уже те, що саме чинник можливості наближатися до реліквії було використано як один з аргументів, свідчить: можливість без зайвих перешкод підійти до святині надавали великого значення.

Навіть Н. Гепенер в атеїстично забарвленій праці про печери відзначає, що монахи дбали про комфорт вірян: «...ченці проте доклали чима-

ло зусиль, прокладаючи решту вулиць так, щоб по них зручно було проходити. Мощі поклали в однакові труни та поставили в аркосолії <...>, з дерев'яними підставками на цегляному підмурівку, щоб не доводилося низько нахилитися, цілуючи «святих»...» [2, с. 19]. Доступ до мощей загалом залежав від планування печер. Так, у джерелах може підкреслюватися, що коридори там вузькі, темні, заплутані [16, с. 89; 37, с. 151; 63, с. 273], підземелля «моторошне», з «тісними і вогкими келійками» [52, с. 19], переходи — тісні й звивисті [21, с. 45; 59, с. 9; 61, с. 186], подаються середня висота (бл. 3 арш.) й ширина (бл. 1,5 арш.) підземних ходів, які «звиваються в різних напрямках, піднімаються, опускаються, схрещуються» [45, с. 3–4]. Тому постає питання радше про рівень можливого наближення вірян до кожної окремої реліквії.

Суттєвим був також фактор присутності монаха(ів)-провідника(ів). Їхні дії розглядатимуться в окремій роботі. Втім, у виданнях для богомольців іноді навіть додатково підкреслюється, що без супроводу сторонні в печери не спускаються [21, с. 46; 30; 39, с. 5; 44, с. 4; 52, с. 19; 55, с. 66; 63, с. 273]. Пояснення, що самостійно можна не знайти виходу, підкріплюються також спогадами І. Никодимова: «Когда я отставал от богомольцев (которые шли с проводником) или пробовал пройти в Пещерах самостоятельно, мне стоило многих трудов и страхов найти правильный выход. К сознанию, что заблудился, примешивалось естественное чувство мистического трепета, который еще усиливался полной темнотой» [30]. Тому видаються досить переконливими.

Дослідники, які зверталися до історії Лаври у XIX — на початку XX ст., зазначали, що раніше (до кінця XVIII ст. [13, с. 127]) мощі там лежали не в трунах, а в нішах на дошках, і ці ніші закривалися дошками з невеликим отвором [13, с. 127; 22, с. 5; 43, с. 25]. Через нього, на думку Н. Страхова та ігумена Модеста, можна було прикладатися [22, с. 5; 43, с. 26], а на думку М. Захарченка, тільки дивитися. Тож останній припускає: «прикладываться къ мощамъ печерскихъ угодниковъ и чествовать ихъ цѣлованіемъ начали, по всѣй вѣроятности, только съ конца прошлаго столѣтія» [13, с. 127]. Зрештою, коли мощі вже переклали в труни, було засвідчено, що до них перед тим, як відправляти службу Богу, прикладався митр. Серапіон (Александровський) [8, арк. 56 зв., 243 зв., 320, 417, 500 зв., 532 зв., 608 зв., 693 зв. та ін.], а віряни: «повторяя ... краткую молитву каждому угоднику, кланяются, прикладываются и проч.» [39, с. 5]. Є дані, що в печерах були мощі у відкритих трунах, під спудом (св. Антонія), у затворах [5, с. 101–103; 16, с. 89; 37, с. 151; 38, с. 88], у закритих трунах (св. Іуліанії [1, с. 56; 16, с. 89; 23, с. 83; 37, с. 152; 38, с. 88; 56, с. 47] та св. Меркурія єпископа [12, с. 630; 37, с. 153–154]). В одному з описів Лаври вказано, що

12 братів — будівників Великої церкви — лежать за стіною на землі [23, с. 88; 37, с. 152–153], в одному зі значно пізніших путівників по Лаврі уточнюється: «открыто безъ гробовъ» [23, с. 88; 37, с. 152–153; 38, с. 88]. На ілюстраціях до видань досліджуваного періоду (незалежно від рівня віддзеркалення деталей, адже кожен автор зосереджувався

Рис. 1. П. Мазер. Києво-Печерська лавра. Ближні печери [27, с. 35, іл. 19]

на тому, що вважав найголовнішим або найцікавішим) також помітні відкриті віка домовин (Рис.1) [17, с. 37, 44; 27, с. 34–39; 29; 42, с. 79]. Цінним є уточнення сучасника про те, що труну св. Євфросинії Полоцької в Лаврі закривали тільки на ніч [6]. Отже, віряни вже в будь-якому разі не стикалися з перешкодами в бажанні прикластися до святинь.

В одному з видань є інформація про св. Меркурія, еп. Смоленського, місце упокоєння якого «выходить изъ ряда обыкновенныхъ» для київських печер. Як незвичне розміщення описано те, що труна стоїть на підвищенні (бл. 2 арш.), закрита високим аналоєм, і богомольці можуть бачити лише її край, а прикладаються до вишитого золотом на аналої хреста [38, с. 104]. Виділяються й моці св. Іоанна Багатостраждального, вкопаного по плечі в землю (побачити можна було і руки, складені на грудях [16, с. 90]): «Глава его, покрытая пеленами и скуфьею, и понынѣ выходитъ изъ земли». Усердные поклонники, прикладываясь къ честной главѣ святаго, надѣвають скуфью себѣ на голову» [15, с. 20; 21, с. 46; 57, с. 14] (проблема потребує окремого дослідження). До глави прикладалися [15, с. 21; 21, с. 46; 57, с. 14]. На відповідних ілюстраціях чітко помітні двері, ймовірно трагчасті, що відділяють нішу з останками від проходу [17, с. 41; 27, с. 34, іл. 17; 42, с. 79]. Інформації про те, коли саме зачинялися/відчинялися двері (хоча петелька, за яку мав зачіплятися гачок [27, с. 34, іл. 17] на малюнку К. П. Мазера чітко помітна), та з чим це було пов'язано, також бракує. Але, принаймні, для доступу богомольців часу вистачало.

Про свв. Паїсія та Меркурія в одному з путівників указано, що вони раніше спочивали в одному гробі, але колись їх було покладено порізно, оба-

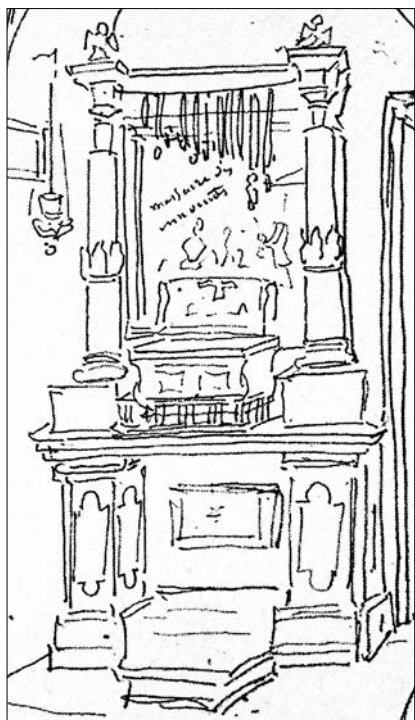

Рис. 2. К.-П. Мазер. Гробниця св. немовляти, вбитого за часів Ірода [27, с. 34, іл. 25]

безпечувався за допомогою підставки зі сходинками [27, с. 39, іл. 25], тобто подібно з доступом до шанованих ікон (Рис. 2).

Під інформативністю середовища навколо святині мається на увазі розміщення в ньому текстів, зображень або речей, що можуть не тільки слугувати шануванню, а й стати своєрідними наочностями для богомольців.

1835 р. намісник Лаври архімандрит Серафим просив дозволу в духовного собору на те, щоб поверх кришки кожної раки зобразили відповідного святого так, як він спочиває, а зсередини на тій самій кришці коротко передати його подвиг і час упокоєння, щоб передати богомольцям благоговіння до святині. Я. В. Литвиненко зазначає: не можна стверджувати, що всі гробниці мали такий розпис. Втім, наводить дані архівних документів Національного Києво-Печерського історичного заповідника, за якими на 1923 р. збереглося 4 такі дошки [25, с. 323]. В будь-якому разі вже сама спроба організувати подібне свідчить про те, що промовис-

біч коридору. Причому укладач припускає, що так сталося, ймовірно, через тісний прохід [38, с. 150–151], а таким той міг би видатися, швидше за все, саме для богомольців.

Втім, є проблема, адже ще в описі Лаври 1795 р. про цих святих написано окремо, хоча є випадки, коли похованих разом згадано [23, с. 83–84]. Закревський також підкреслює, що в книзі Сементовського, де вказано, що свв. Паїсій та Меркурій лежать в одній раці, помилка, хоча там лише «по кончинѣ положены были въ одномъ гробѣ» [12, с. 669; 46, с. 151] (як і, наприклад, у ще одній праці [17, с. 22]). Покривала при мощах цих святих у майновому описі згадуються окремі [32, арк. 172]. Тож висновок про те, чи довго тіла пролежали разом, зробити складно.

Доступ до часточки мощей св. немовляти, вбитого у Віфлеємі за часів Ірода, ковчег з якою було встановлено на п'єдесталі кіота [3, с. 15], за-

тість для вірян при оформленні середовища навколо святих мощей намагалися враховувати.

Так, саме по собі промовистим було тіло св. Іоанна Багатостраждального (способом поховання та житійними розписами навколо [4, с. 134]), також поряд з ним лежала розгорнута книга [40, с. 126] (за ще одним виданням того ж твору та довідником Сементовського — Євангеліє [14, с. 280; 47, с. 233]), хоча інші джерела про це мовчать.

Руку св. Спиридона просфорника з перстами, складеними в православне хресне знамення, було видно назовні [4, с. 135; 17, с. 45; 37, с. 156; 38, с. 115; 46, с. 164]. В одному з видань згадується, що на цій руці була рукавичка (а є згадки про пожертвування до різних мощей аж 42 пар рукавиць [33, с. 21]), тож митрополит, котрий особисто ознайомлював автора з печерами, зняв її, аби показати самі пальці [15, с. 22]. Ймовірно, рукавичку, якщо традиція її використовувати була тривалою, знімали перед кожною партією богомольців.

Свіньїн згадує про залізний ланцюг, до якого приковували божевільних, у келії св. препод. Антонія, але зазначає: «...сіє запрѣщено, сказывали мнѣ, Митрополитомъ Самуиломъ», причому, на думку Свіньїна, небезпідставно [40, с. 127–128]. Ланцюг зберігався ще дуже тривалий час [2, с. 23], проте про нього мовчать інші джерела досліджуваного періоду. Можливо, саме через заборону звичаю, яка походила від митрополита.

Щодо Ближніх та Дальніх печер, згадувані давні дошки містили, окрім ліків угодників, написи «чистым славянским наречием» з їх короткими життєписами [22, с. 5]. Так, Агафон чудотворець, судячи з напису на стародавній труні: «Яко пророкъ будущая возвѣщая; яко врачъ, — возложеніемъ рукъ своихъ немощныя исцѣляя; яко святъ, в небѣ еси со святыми во славѣ, тѣломъ же в нетлѣніи съ преподобными здѣ пребывая» [17, с. 25]. Звістка про подвиги препод. Тита воїна ще розлогіша (довша приблизно втричі) [22, с. 8]. Ці написи були достатньо інформативними, тому цінними для монастирської братії. Проте їхня наочність для богомольців «ззовні» видається значно меншою, враховуючи, що самі вони печерами не ходили. Наскільки вони могли затриматись, аби все це прочитати (за умови письменності), як і те, чим можна було замінити цю можливість, потребує окремого дослідження. Втім, загалом природно, що в Лаврі після псування попередніх дошок не зробили нових, а перейшли до трун.

Після переходу в написах на табличках біля поховань залишилися переважно тільки вказівки на ім'я, чин і послух (наприклад: «Преподобная Євфросинія игуменія Полоцкая» [29]) [1, с. 56; 15, с. 31; 16, с. 89; 17, с. 37, 44; 30; 33, с. 74; 37, с. 151; 51, с. 103]. Також при мощах (і затворах) розміщували ікони відповідних святих [3, с. 16; 4, с. 139; 25, с. 306–337;

Рис. 3. Надгробна ікона св. Євстратія, фрагмент фото після розкриття мощей за радянської влади [50]

двигами конкретного угодника, простежується кілька «сценаріїв». На прикладі місця спочинку св. преп. Євфросинії Полоцької помітно, що могли встановлювати звичайний поясний образ [6; 29; 36, с. 64]. Натомість при деяких святих ікони були тісно пов'язані з їхніми подвигами (так, св. Євстратія розп'яли на хресті, й саме цей сюжет (Рис. 3) — на надгробному образі [4, с. 134; 15, с. 21; 50]) [4, с. 132, 133; 25, с. 306–337; 26, с. 273], тож мали додаткове значення наочності навіть для неписьменного богомольця (щоправда, аби зрозуміти, що при гробі св. Пимена Хворобливого було зображено саме його ангельське постриження, потрібною була деяка обізнаність у його житті [15, с. 17]). Надання святому на іконі характерних атрибутів за Патериком: Мойсею Угрину — лілії, Марку печернику — лопати, Логгіну воротарю — ключів, Григорію іконописцю — ікони [26, с. 273] видається проміжним варіантом між попередніми.

Надгробні ікони писалися переважно з 1844 по 1852 рр. централізовано в лаврській іконописній майстерні [26, с. 275; 34, с. 81; 35, с. 19]. Втім, (імовірно, й тому, що деякі святі взагалі відомі тільки на ім'я [17, с. 15–50]) привести всі образи до однакового рівня деталізації в Лаврі не намагалися.

26, с. 272–276; 29; 34, с. 19; 35, с. 74; 42, с. 79]. На одній з ікон, яка зберігалася при мощах св. Феофіла, архієп. Новгородського було записано докладний переказ про те, як його тіло потрапило до печер, майже такий за обсягом, як і згадуваний текст із дошки св. Тита воїна [15, с. 31], тож, імовірно, розрахований також більше на шанування святого та його реліквії, а не на те, щоб проінформувати сторонніх.

Щодо того, наскільки самі ці образи могли ознайомити з по-

Є дані, що на місці поховання св. Меркурія єпископа вказувала святительська мантія [4, с. 133; 56, с. 51], підкреслюючи також сан святого.

При святинях у досліджуваний період могли розмішуватися якісь речі, котрі засвідчували народне шанування (і прихильність до нього духовенства) [19, с. 32–43]. При святих мощах у лаврських печерах це також практикували.

Наприклад, на кришці раки св. Євфросинії Полоцької (з внутрішнього боку [3, с. 11; 27, с. 37, іл. 22; 29]) було прибито срібну дошку розміром близько 22×107 см з двома написами та трьома карбованими барельєфами з зображеннями процесії духовенства і мирян, які переносять мощі з Єрусалима до Києва (Рис. 4). Один із написів свідчив, що цю дощечку приклав «...Михайла Ушаков. 1782 года» [3, с. 11; 6], тобто до того, як було вперше порушено питання про те, що реліквію слід перенести до Полоцька [54, с. 517–519]. Тож початково сюжет на дошках не мав відверто пропагандистського забарвлення (але до друкованого видання факт, що до створення «срібної труни» причетні вдячні за зцілення віряни, потрапив [17, с. 22]). При цьому сама рака була відкрита, тож кришку було всім видно.

Подібні срібні гравіровані пластини існували при гробницях свв. прпп. Агапіта, Мойсея Угрина, Іуліанії Ольшанської, Нестора Літописця, а при гробі св. Миколи Святоші донині збереглося гравіювання на мідній посрібленій пластині — три сцени з життя преподобного [25, с. 324], при цьому в Іуліанії Ольшанської до лицевої сторони гробниці з боку проходу було прикріплено також зображення про перенесення її тіла в печери [4, с. 129].

Натомість бронзова (мідна [1, с. 57] та срібна [9, с. 271] — помилково, адже це суперечить інформації в майновому описі [4, с. 134]) позолочена дошка біля гробниці св. Нестора Літописця, пожертвована 1826 р. від московського Товариства історії та старожитностей російських [13, с. 120; 17, с. 39; 36, с. 66; 37, с. 154; 47, с. 233; 56, с. 52] була відокрем-

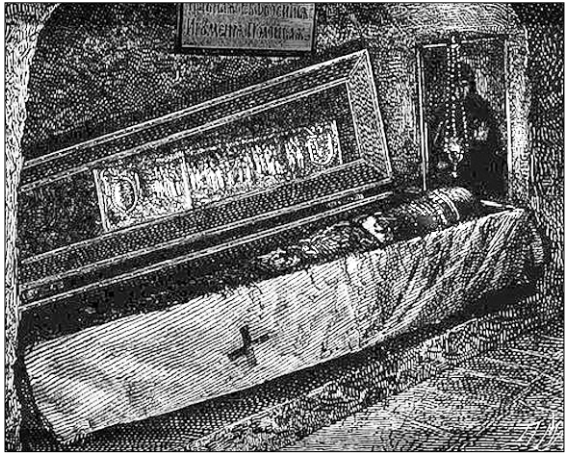

Рис. 4. Гравюра XIX ст. із зображенням гробниці св. препод. Євфросинії Полоцької [25, с. 337, іл. 41], фрагмент з дарованою дошкою

Рис. 5. Гробниця св. препод.
Нестора Літописця з табличкою [42, с. 79]

жніх печер [19, с. 33], можна припустити, що це — вотивні привіски.

Сам ковчежець пожертвувано 1811 р., про що при святині встановили табличку з іменем подателя та датою [3, с. 15]. Також, згідно з майновим описом, підписано було й срібне окуття раки св. препод. Агапіта цілителя [4, с. 133]. Натомість, хоча згадувана пластинка при мощах св. препод. Миколи Святоші збереглася, причому з підписом гравера «грав. Никол. Колковский», дослідникам довелося встановлювати, коли й на чий пожертви її зробили (1908 р., коштом М. І. Гладкова), за архівними документами [25, с. 324]. Тож не завжди ім'я жертводавця відкрито показувалося.

1787 р. Катерина II пожалувала до печерських мощей «богатягы парчевья обложенныя гасомъ, бахрамою, съ кистыями серебрянными и золотыми, покровы на мощи всѣхъ святыхъ ... въ обѣихъ пещерахъ и въ соборной церкви починающихъ» [23, с. 75–76], і через достатньо тривалий час вони зберігалися [5, с. 103] навіть на тлі щорічних переоблачень [17, с. 52; 30; 48, с. 14]. Втім, І. Долгоруков, відвідуючи печери 1810 р., зауважив, про ці покрови, що «...они всѣ прибраны, лежать въ ризницѣ, ихъ кажутъ за деньги, а праведники лежать въ ракахъ простыхъ, не пышныхъ, и прикрыты ризами бѣднѣйшими. При насъ одно только богатое покрывало видѣли мы на гробѣ Евфросиніи Полотской» [9, с. 271]. Можна провести паралель з тим, що в Михайлівському Золотоверхому монастирі для запо-

леною від раки, а також добре помітною (Рис. 5).

За малюнком К.-П. Мазера (Рис. 2) видно, що над ковчежем з частинкою мошей убитого за Ірода немовляти розмішувалися якісь сторонні предмети, схожі на ланцюжки чи намиста з підвісками [27, с. 39, іл. 25]. Оскільки за архівними джерелами було встановлено, що подібні дари знімалися не тільки з ікони Успіння в Успенському соборі, а й із мощей з Дальніх і Бли-

бігання крадіжкам золоті привіски відразу ховали до ризниці, а не вивішували над ракою св. вмц. Варвари, хоча й могли образити цим «подателів». Навіть лампаду, дар Катерини II, показували в ризниці, а над гробом висіла проста [19, с. 38–39]. Ймовірно, ховаючи царські покривала, як і всі інші дари, їм намагалися створити сприятливіші умови зберігання.

На малюнку К.-П. Мазера (1851 р.) (Рис. 6) біля мощей св. Іоанна Багатостраждального помітне щось схоже на металевий лист [27, с. 34, іл. 17], подібне видно й на гравюрі з «Русского

художественного листка» [42, с. 79], можливо, для збирання пожертв, або (зображений порожнім) для того, щоб прикрити святиню від крапель воску зі свічок, які могли впасти, коли хтось прикладався до неї. Те, що «Внутри гробниці и крышка (св. Євфросинії Полоцької — А. К.) были обиты красной шелковой материей с цветами, а с той стороны, где прикладывались к мощам, — гладким цинковым листом» [6] свідчить про прагнення зробити місце частого контакту з вірянами (є дані, що прикладалися до рук святих [5, с. 103]) менш вразливим перед механічними пошкодженнями. Ймовірно, так захищали й інші гробниці.

Таким чином, у Києво-Печерській лаврі, обладнуючи печери, намагалися подбати про те, щоб віряни могли безперешкодно прикладатися до мощей святих. І рішення замінити дошки, котрі колись закривали тіла, на відкриті труни свідчить про те, що доступ до святинь спрощувався. За потреби додавали сходинок. Принаймні в час, коли коридорами проходили групи богомольців, гробниці (за нечисленними винятками, докладніше

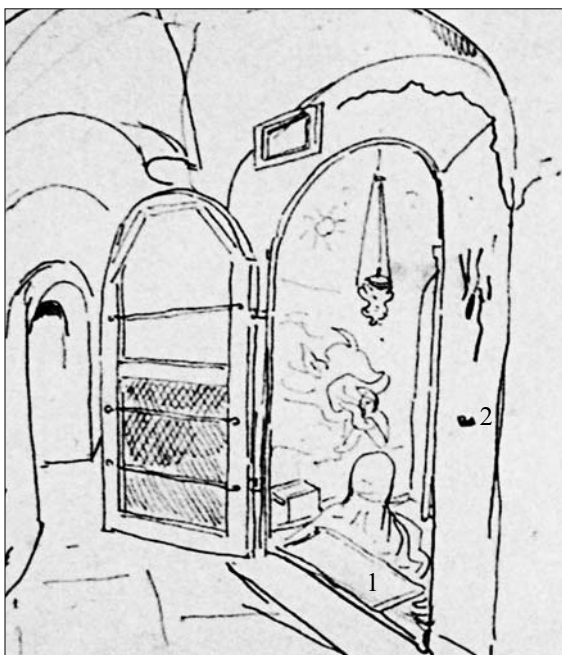

Рис. 6. К.-П. Мазер. Гробниця св. препод. Іоанна Багатостраждального [27, с. 34, іл. 17], фрагмент малюнка з деталлю, схожою на захисний лист (1) і петелькою для гачка (2)

вивчення яких — у перспективі) були відкриті, хоча закриватися могли. У випадку з закритою домовиною вірянам могли запропонувати прикласитися до певного символу (як із мощами св. свт. Меркурія єпископа). Намаганням спростити пересування по печерах в одному з путівників по святих місцях Лаври навіть спробували пояснити, чому свв. препод. Паїсія та Меркурія поклали в різних трунах, хоча й не мали даних, коли це взагалі відбувалося. З іншого боку, слід враховувати нагляд ченців-проводників, і діяльність таких монахів, а також тих, хто забезпечував додатковий контакт зі святинами, потребує подальшого дослідження.

Представники Києво-Печерської лаври дбали про те, щоб при мощах святих у печерах були якісь деталі, котрі могли б не тільки підкреслити внутрішньомонастирське шанування, а й підтвердити наявність жертводавців, а також надати інформацію про те, хто саме спочиває в тій чи іншій раці. Це були як пояснювальні тексти, так і зображення й вотиви, залишені при мощах (або в ризниці, як дари Катерини II). Втім, загальним стандартом була тільки табличка з іменем святого й образ із його ликом, решта деталей не вважалася обов'язковими. Тож їх поява залежала від волі богомольців (як у випадках з дарованими елементами гробниць і дошкою св. препод. Нестора Літописця) чи від можливості знайти зразки (як із промовистими сюжетними іконами над раками). Те, що за можливості обирати хранителі святинь не «стандартизували» оформлення ікон над мощами за найдокладнішим зразком, свідчить, що ці образи в Лаврі сприймалися більше як знак пошани угодникам, а не засіб донесення інформації до богомольців. Надгробні тексти поступово скорочувалися, можливо, через те, що доводилось враховувати неписьменність значної частини богомольців. Потенційно оточення кожної гробниці могло дати очевидцям багато інформації, проте, наскільки цей потенціал знаходив відгук, потребує окремого дослідження.

На прикладі оформлення мощей помітні спроби хранителів святині відкрито пропагувати правильні з погляду православ'я дії (триперсне хресне знамення на прикладі руки св. Спиридона просфорника). З іншого боку, відомості про заборонений спосіб лікувати божевільних приковуванням до стовпа в підземеллі, на нашу думку, організовано замовчувалися й І. Свіньїн зміг дізнатися про нього лише тому, що сам цілеспрямовано дізнався про призначення відповідного стовпа.

Хранителі дбали також про безпеку та збереження самих святинь, зокрема від пошкоджень під час контактів з численними вірянами.

1. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами Киева / Бублик В. Д. — Изд. 2-е. — К. : Кульженко, 1890. — XV, 254, [100] с.

2. Гепенер Н. Печери Київської лаври / Гепенер Н. — К. : Пролетар, 1930. — 64 с.

3. Главная церковная и ризничная опись Дальних пещер Киево-Печерской лавры, составленная в 1892 г. // Лаврский альманах. — 2012. — Вип. 27. — Спец. вип. 10. — С. 8–16.

4. Главная церковная ризничная опись Ближних пещер Киево-Печерской лавры, составленная в 1893 г. // Лаврский альманах. — 2012. — Вип. 27. — Спец. вип. 10. — С. 126–139.

5. Глаголев А. Записки русского путешественника / Глаголев А. — СПб. : Тип. Императорской российской акад., 1837. — Ч. 1. — 1837. — 286 с.

6. Гробница в Киево-Печерской Лавре (на основі: «Птицын В. Гробница преподобной княжны Полоцкой Евфросинии в Киево-Печерской Лавре // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1909. № 42»): [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://spasmonastery.by/shrines_of_the_monastery/holy_relics/tomb_of_the_kiev_pecchersk_lavra.php?print=Y

7. Дело о перенесении мощей преподобной Евфросинии Полоцкой из Киево-Печерской лавры в Полоцкий Спасо-Евфросиниевский женский монастырь, 1909 г. — Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 190, III ст., IV отд., 519 л.

8. Дневник митрополита Серапиона, 1804–1824 pp. — IP НБУВ, ф. 1. Літературні матеріали, спр. 6., 761 арк.

9. Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года / Долгорукий И. М. — М. : Унив. тип., 1870. — 356 с.

10. Евгений, митр. Прибавление к описанию Киевопечерской лавры, содержащее разные грамоты и выписки, объясняющие оное / Евгений, митр. // Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. — К. : КПЛ, 1826. — 191 с.

11. Живописное обозрение русских святых мест. — Вып. 1. Киево-Печерская Лавра. — Одесса : Типо-хромолит. Фесенко, 1894. — 76, III с.

12. Закревский Н. В. Летопись и описание города Киева : в 2 т. / Закревский Н. В. — Т. 2. — М. : Тип. В. Грачева и комп., 1868. — 800 с.

13. Захарченко М. Киев теперь и прежде / Захарченко М. — К. : Кульженко, 1888. — 294, XI с.

14. Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий И. П. Свинына. — Ч. 1. — СПб. : Тип. И. Греча, 1839. — 436 с.

15. Киев и его святыня. — Изд. 3, испр. и доп. — К. : КПЛ, 1867. — 198 с.

16. Киев. С приложением плана города Киева / кн. Е. Горчаковой. — Изд. 2-е. — М. : Тип. Снегирева, 1886. — 144 с.

17. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. — К. : Типогр. Сементовского, 1864. — 104 с.

18. Кізлова А. А. Православні святині Києва у духовному та суспільному житті киян (кінець XVIII — перші десятиліття XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Кізлова Антоніна Анатоліївна. — К., 2010. — 194 арк.

19. Кізлова А. А. Речове середовище кївських православних святинь у кінці XVIII — перших десятиліттях XX ст. // Сторінки історії. Збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 33. — С. 32–43.

20. Ковалевский А. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопрославленной чудотворной иконе и в Киев / Ковалевский А. — Б. м. и г. — Вырезка из журнала «Душеполезное чтение» 1883 г. — С. 274–453.

21. Кондратьев И. К. Историческое описание Киево-Печерской лавры в г. Киеве / Кондратьев И. К. — К. : Е. А. Губанов, 1886. — 48 с.

22. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер Киево-Печерской лавры. Собраны бывшим инспектором Минской духовной семинарии, игуменом Модестом, впоследствии архиепископом Волынским и Житомирским. — К. : КПЛ, 1910. — 88 с.
23. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — Изд. 2-е, испр. и доп. — К. : Тип. Киевской академии при КПЛ, 1795. — 171 с.
24. Литвиненко Я. В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Я. В. Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). — Симферополь, 2005. — С. 350–357.
25. Литвиненко Я. В. Иконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втраги, поновлення / Я. В. Литвиненко // Лаврський альманах. — 2012. — Вип. 27. — Спец. вип. 10. — С. 306–337.
26. Лопухина Е. В. Иконы преподобных в пещерах — произведения иконописной мастерской Киево-Печерской лавры 1840–1850-х гг. / Е. В. Лопухина // Могилянськi читання 2012. — К., 2013. — С. 272–276.
27. Мазер К. П. Образы Киева середины XIX ст. / Мазер К. П. — [Нюстремс] : [S.n.], 1999. — 63 с.
28. Максимович И. Паломник киевский / Максимович И. — К., 1845. — 146 с.
29. Моці св. Євфросинії Полоцької. Гравюра XIX ст. // Лаврський альманах. — 2012. — Вип. 27. — Спец. вип. 10. — С. 337.
30. Никодимов И. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943) : [Электронный ресурс] / Никодимов И. Н. — Режим доступа : <http://sobor.narod.ru/txt/lavra/k01.html>
31. О нетлении святых мощей / Протопопов Д. И. — М. : Изд. А. Д. Приснова. — 1889. — 49 с.
32. Опись церковному имуществу (на Дальних пещерах). — IP НБУВ, ф. 1, спр. 5414, 263 арк.
33. Петренко М. З. Правда про печери і моці Києво-Печерської лаври / Петренко М. З. — К. : Б/в, 1959. — 36 с.
34. Петровский С., прот. Киев, его святыни и другие достопримечательности / Петровский С. — Одесса : Б/и, 1914. — 104 с.
35. Пещеры Киево-Печерской лавры / сост. М. Ю. Ефимова. — К. : Киево-Печерская Успенская лавра, 2012. — 56 с.
36. П. Л. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии / П. Л. (П. Г. Лебединцев). — К. : Тип. А. Давиденко, 1886. — 113, II с.
37. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». Печерская лавра и к ней главнейшие пути через г. Киев / сост. Н. Тарановский. — К. : Типогр. Милевского, 1884. — 180 с.
38. Путеводитель по святым местам Киево-Печерской лавры. — Изд. 9. — К. : КПЛ, 1898. — 183 с.
39. Рассказы для народа о житиях святых угодников киево-печерских / сост. свящ. П. Троцкий. — Изд. 18-е. — К. : КПЛ, 1913. — 247 с.
40. Свињин И. П. Печерская лавра и пещеры / И. П. Свињин // Сын отечества. — 1816. — № 36. — С. 123–134.
41. Святые мощи Евфросинии Полоцкой : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://spas-monastery.by/shrines_of_the_monastery/holy_relics/

42. Святыне пещеры Киево-Печерской лавры // Русский художественный листок / Изд. В. Тимм. — 1859. — № 25. — С. 79; 2 л. ил.
43. Святыни и древности великого града Киева / Страхов Н. — СПб. : Мирской вестник, 1867. — 40 с.
44. Святыни Киева / свящ. С. Опатович. — СПб. : Постоян. комис. нар. чтений, 1873. — 32 с.
45. Святыни Киево-Печерской лавры / сост. М. Ю. Ефимова. — К. : Киево-Печерская Успенская лавра, 2011. — 80 с.
46. Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Сементовский Н. — К., 1864. — 242 с.
47. Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Сементовский Н. — К. : Губернское управление, 1852. — [4], IV, 259 с.
48. Скуленко І. Мощі і мироточиві голови Києво-Печерської лаври / Скуленко І. — Харків — К. : Держ. вид. України, 1930. — 20 с.
49. Софронов С. Г. Территориальные аспекты формирования системы православных святынь (на примере русских святых и богородичных икон) / С. Г. Софронов // Наследие и современность : информационный сборник. — М. : Б/и. — С. 56–57.
50. Спр. Р-007685. — ЦДКФФА ім. Пшеничного.
51. Спутник по г. Киеву / Изд. 7-е М. С. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. — К. : Последние новости, 1912. — 324 с.
52. Стельмашенко М. А. Киев, его святыни и достопримечательности / Стельмашенко М. А. — СПб. : Отрезвление. — 1914. — № 12. — Вып. 45. — 34 с.
53. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева / Титов Ф. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1911. — 155 с.
54. Титов Ф. И., прот. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая. (Историческая справка к предстоящему перенесению мощей преп. Евфросинии из Киева в Полоцк) / Ф. И. Титов // Труды Киевской Духовной Академии. — 1910. — Т. 1. — С. 517–519.
55. [Титов Ф.]. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и Киева / [Титов Ф.]. — К. : КПЛ, 1910. — 191 с.
56. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для поклонников, посещающих святыне места Киевские. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1850. — 204 с.
57. Хрущов И. П. Богомольцы у святынь Киева Лавра / И. П. Хрущов, В. Хрущова. — СПб. : Постоян. комис. по устройству нар. чтений, 1897. — 68 с. — (Народные чтения).
58. Цеханская К. В. Почитание мощей святых и могил подвижников благочестия: истоки и современные формы / К. В. Цеханская // Традиции и современность: Науч. православ. журн. — № 6. — С. 20–36.
59. Шереметев С. Киев [Текст] / С. Шереметев. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. — 23 с.
60. Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель / Шероцкий К. В. — К. : Б/и, 1917. — 376 с.
61. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / Шишкина О. П. — СПб. : Б/и, 1848. — Ч. 1. — 288, II с.
62. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север. К проблеме локальных групп [Ред.-сост. Т. А. Бернштам]. — СПб. : МАЭ, 1995. — С. 110–176.
63. Kijów i jego pamiątkę / ul. W. Ciecchowsky. — К. : Кульженко, 1901. — 352 с.